

מנהגים עממיים של ריחוק הנידה מטעמי טומאה : דוגמאות ליחס דו-ערכי בקרב

גדולי הראשונים

חביבה נר-דוד

במאמר קצר זה אראה כיצד הושפעו כמה מהרחקות הנידה ופרטיהן שכווננו לאחר חורבן בית שני, מדפוסים של הלכות טומאה וטהרה ומנהגי הרחקה הטומאה שנהגו בתקופת המקדש, אף שכבר לא היה להם יישום מעשי הלכתי. כידוע, אין איסור להיות טמא; אלא יש איסור על מי שטמא שלא יקרב לבית המקדש. מבין ההרחקות השונות הנוגעות לנידה, יש גם הרחקות המשמרות דיני טומאה וטהרה כגון: לא לשבת על כסאה ומיטתה, לא לאכול משאריות האוכל שלה, לא לגעת בה ולא לקחת דברים מידה - אף שכבר אין להן עוגן במציאות. זאת כמובן בשונה מהרחקות שאינן קשורות לטומאה וטהרה אשר נובעות מהצורך לשים סייג לפיתוי מיני בלבד.¹

אלישבע פונרברט טוענת שקיימות רק שתי מטרות אפשריות להרחקות נידה: (א) כסייג לאיסור יחסי מין עם הנידה; (ב) להרחקת הגבר מטומאת נידה.² לדעתה, הרחקות הנידה אינן יכולות לשרת בו-זמנית את שתי המטרות השונות הללו, ולכן היא תופסת את ההרחקות כולן כסייג לאיסור המיני בלבד. אבל לדעתי התמונה מורכבת הרבה יותר. בעיניי יש יותר משתי מטרות אפשריות להרחקות, ויותר מכך: ההרחקות השונות אינן שוות זו לזו במטרתן ובמשמעותן.

במאמרו החשוב על הרחקות נידה,³ מתייחס ידידיה דינרי להרחקות חמורות שהחלו בתקופת הגאונים הנזכרות במפורש ב'ברייתא דמסכת נידה', שהיא טקסט מתקופת הגאונים בארץ-ישראל, שמעמיד פנים כטקסט הלכתי מתקופת התנאים. דינרי טוען שאין להרחקות אלה שום קשר לענייני טומאה וטהרה, אלא הן השלכה של תפיסה חברתית שהייתה קיימת בתקופה זו, שראתה את הנידה ואת מחזור הווסת של האשה כאיום וכסכנה. לעומתו, טענתי היא שהגדרת המושג הדתי 'טומאה', כנפרד לגמרי ממושגים סוציולוגיים כגון: לכלוך, סכנה וזיהום, היא פשוטה למדי, וכך גם פשוט מדי לומר שאין קשר בין ההרחקות החמורות האלה לבין הרצון להרחיק את הבעל מטומאת הנידה.

¹ אינני טוענת בכך שאין כלל רלוונטיות לטומאת הנידה ללא בית המקדש, כי הרי טומאת הנידה היא הבסיס, לדעתי, לאיסור לקיים יחסי מין עם הנידה והסטטוס של הנידה כטמאה הוא זה המגדיר אותה כאסורה לבעלה. אבל לטענתי, אין שום סיבה מעשית הלכתית להתרחק מטומאת הנידה לאחר חורבן המקדש.

² Elisheva C. Fonrobert, *Menstrual Purity: Rabbinic and Christian Reconstructions of Biblical Gender*, Stanford 1988

³ ידידיה דינרי, 'מנהגי הרחקה הנידה: מקורם והשתלשלותם', **תרביץ**, מט (1979-1980), עמ' 302-324.

בניגוד לשניהם, אני טוענת שכמה מההרחקות שנהגו ברוב קהילות ישראל, באשכנז ובספרד גם יחד, ושהוחזקו על ידי גאונים וראשונים בימי הביניים, משקפות צירוף של שתי מסגרות מושגיות של הנידה: מסגרת הטומאה והטהרה ומסגרת האיסור המיני, אלא ששתי מסגרות אלה אינן מסגרות נפרדות, אלא הן מהוות חלק מהבנה מושגית מאוחדת של טומאת הנידה כבסיס לאיסור המיני של הנידה, אשר כוללת קונוטציות של ריחוק הן מטומאה וטהרה, הן מהאיסור המיני.

לטענתי, חיזוקו גאונים וראשונים מרכזיים במודע מנהגים עממיים שהיו קשורים להרחקת טומאת הנידה, תוך שימוש במינוח ההלכתי של טומאה וטהרה בהקשר של הרחקות הנידה מבעלה. בכך הם חיזקו לא רק את המנהגים העממיים הנהוגים, אלא גם הרחיבו את המושג 'טומאת הנידה' למשמעויות של זיהום, לכלוך, וסכנה. כתוצאה מכך התאפשרה הרלוונטיות של הרעיון המחייב להתרחק מטומאת הנידה אפילו לאחר החורבן.

לצורך כך נפנה לספרי שו"ת מתקופת הגאונים וימי הביניים, שמעודדים באופן ישיר את יישום מנהגי הטומאה והטהרה בהקשר הנידה לאחר החורבן. נתחיל את דרכנו בדוגמה אחת מגאוני בבל ולאחר מכן נעבור לשתי דוגמאות מספרד ומצפון-אפריקה, ונסיים בדוגמה מאשכנז.⁴

שרירא גאון

רב שרירא בן חנינא גאון (906-1006) חי בפומפדיתא שבבבל בתקופת הגאונים. הוא נשאל אם בגלות בבגדד חייבים להמשיך לשמור על דיני משכב ומושב בקשר לנידה, ולהקפיד על מניעת האישה מלבשל ולאפות למשפחתה בימי נידתה. השואל מסביר שעד לא מכבר נהגו בבגדד לשמור על כל מנהגי טומאת הנידה, אבל חכמים שהגיעו מסורא ומפומפדיתא אמרו שמכיוון שאי-אפשר להיטהר מטומאות חמורות יותר כמו טומאת מת, אין שום סיבה להמשיך במנהגים האלה, כי אין טהרה לחצאין. בנוסף, אמרו אותם חכמים-אורחים שהגמרא אסרה רק שלוש פעולות שאסור לנידה לעשות לבעלה - להציע מיטתו, לרחוץ פניו, ידיו, ורגליו, ולמזוג לו כוס - משום שמעשים אלה מבטאים חיבה היכולה לפתות ליחסי-מין, ולא משום שהם מעבירים טומאה.

בתשובתו עונה שרירא גאון שלפי ההלכה הפשוטה צודקים אותם חכמים, כי אין איסור להיטמא אלא יש איסור לטמא להתקרב למשכן, והיום באין בית, אין שום סיבה מעשית שלא

⁴ יש כמובן דוגמאות רבות נוספות אך קצר המקום מלהכיל את כולן, כגון דברי הרמב"ן על ויקרא יח, ט; בראשית לא, לה, שתפס את הנידה כמסוכנת.

להיטמא. הגאון אף מסכים שסיבת ההרחקות היא למנוע יחסי מין בין הנידה ובעלה, ולא למנוע העברת טומאת הנידה לבעלה. ואולם, שרירא גאון אינו מסכים עם אותם חכמים לגבי טהרה לחצאין. לדבריו יש סיבה להיטהר מכל טומאה בנפרד, ולכן למרות שאין איסור להיטמא, יש מצווה להיטהר. בכך הוא מבדיל בין טומאת מת לטומאת נידה – מהראשונה אי אפשר להיטהר כי אין לנו אפר פרה אדומה; ומהשנייה ניתן להיטהר ויש לכך אף סיבה רוחנית-דתית. בסוף תשובתו פוסק רב שרירא גאון לקהילה בבגדד להמשיך במנהגי הרחקת טומאת הנידה הנהוגים, מכיוון שהקלות בתחום זה עלולות להוביל לחטא של בעילת נידה.⁵

תשובתו זו של רב שרירא גאון מעניינת בכמה מישורים: ראשית, אף שהוא מסכים שמטרת ההרחקות היא להציב סייג לאיסור המיני, הוא אינו מסכים שהטומאה חסרת משמעות לאחר החורבן. כלומר, הנימוק להרחקות כמגינות על האיסור המיני משאיר על-כנה גם את משמעות הטומאה. שנית, הנימוק להמשיך ליישם את מנהגי הרחקת טומאת הנידה הוא החשש שהקלות עלולות להוביל לחטא המיני. רב שרירא גאון פוסק במודע כי מנהגי הרחקת טומאת הנידה מונעים עבירה על האיסור המיני. ומה שכל כך מרתק כאן זה שלמרות ששרירא גאון היה תומך גדול של הגמרא הבבלי (שלפיה רק שלוש פעולות אסורות על האשה בנידתה וברור שהקשר אינו של טומאה אלא בשל האיסור המיני) - הוא מאפשר למנהגים האלה להמשיך להתקיים, אף שהוא יודע שפסיקתו ההלכתית תנציח את הרעיון שטומאת הנידה היא הסיבה לבעל להתרחק מאשתו הנידה.

רי"ף

הרב יצחק בן יעקב אלפסי (1103-1013) היה פוסק גדול במרוקו ולאחר מכן בספרד. הוא נשאל אם מותר לשבת על כיסא שאשה נידה ישבה עליו בזמן שבעת הימים הנקיים (לאחר שהפסיקה לדמם, אבל לפני שטבלה). להלן תשובתו:

אם על עיקר התורה אתה דורש, כל זמן שאין הנדה טובלת במי מקוה היא כשאר בעילות נדה [...]. וצריכה היא למשכב ומושב. אבל בזמן הזה שאין מתרחקים ממשכבה ומושבה של נדה אלא כדי שלא תשתכח תורת טהרה מישראל. וכיון

⁵ גרסאות של תשובה זו נמצאות בתוך יואל מילר (עורך), **תשובות גאוני מזרח ומערב**, ירושלים תשמ"ז, פרק מד; וכן בתוך אברהם בן יצחק מנרבון, **ספר האשכול**, ד-ז, (בעריכת שלום וחנוך אלבק), ירושלים תרצ"ה-תרצ"ח; כתב יד חלקי מהגניזה בקהיר נמצא בתוך ל' גינזבורג, **גאוניקה**, ב: שאלות ותשובות הגאונים מן הגניזה אשר במצרים, ניו יורק תרס"ט, עמ' 206-207.

שטהרה מנדתה ורחצה במים שאובין אין מתרחקים ממשכבה ומושבה, ועל זה

מתנהג העם בדור הזה.⁶

להלכה, כל עוד הנידה לא טבלה במקווה, היא נחשבת עדיין בחזקת נידה וכל הלכות הנידה חלות עליה. ואולם, ההלכה שלא לשבת על כיסא הנידה נועדה רק כדי לשמר את מושגי הטומאה והטהרה, ומכיוון שהיא לא מדממת ורחצה במים שאובים, מותר לשבת על כיסא או לשכב על מיטה שעליהם היא יושבת ושכבה. הרי"ף פוסק שהמנהג לקיים הלכות משכב ומושב בקשר לנידה אחרי החורבן הוא מנהג כשר, כי הוא מנציח את מושגי טומאה וטהרה, אבל בסיס זה למנהג אינו חזק מספיק כדי להצדיק אותו כשהאישה נמצאת בשבעה נקיים ואינה מדממת.

מעניין לציין שלרי"ף יש עניין באסתטיקה. מנטייתו להקל לאחר רחיצה רגילה לא הלכתית, שמטרתה ניקוי פיזי של האישה מהדם, ניתן להסיק שהוא מפרש את טומאת הנידה באופן רחב שכולל משמעות של לכלוך וזיהום. מכאן שבעבורו, הסיבה להמשיך את מנהגי משכב ומושב אצל הנידה לא נועדה רק כדי להנציח את מושגי הטומאה והטהרה במונח המעשי, אלא גם כדי להתמודד עם הדחייה הפיזית מלכלוך וזיהום. פירוש רחב כזה לטומאת הנידה רלוונטי גם לאחר החורבן, כי סיבת הכללון והזיהום אינה כרוכה בעבודה במקדש, אלא שייכת כל עוד רואים בדימוס המחזור דבר דוחה שיש להתרחק ממנו.

לדיוננו, בדומה לרב שרירא גאון, מודה הרי"ף בעובדה שאין שום סיבה הלכתית פשוטה לקיים בזמנו את הלכות משכב ומושב. תמיכתו בקיום מנהגים אלו נובעת מסיבות אחרות ובכך תורם גם הוא להנצחת מושג 'טומאת הנידה' בתודעת הקהילה. לפי הרי"ף, הסיבה לתמוך במנהגים האלה היא "כדי שלא תשתכח תורת הטהרה מישראל". אבל לא סביר לקיים מנהג שאינו כשר כדי לחזק זיכרון של מנהגים לא רלוונטיים. ולכאורה, דינרי מסכים עם ניתוח זה של דברי הרי"ף, כי הוא טוען שחייב להיות שיבוש בכתב-יד זה. אבל, מדוע להניח שיש כאן שיבוש אם יש דרך לקרוא את דברי הרי"ף כפשוטם? אני מציעה שאלפסי מנציח את צורתם של מנהגי טומאת הנידה כי המושג (במובנו הרחב הקשור לכללון וזיהום) עדיין היה חי וקיים בתודעה של הקהילה, והוא רואה עובדה זו כחיובית.

גם הרב שרירא גאון וגם הרי"ף מסכימים שמנהגי הרחיקת טומאת הנידה אינן רלוונטיות לנידה לאחר חורבן הבית, אלא שלפי שניהם יש להמשיך לקיים את ההרחקות מסיבות שונות - לפי

⁶ שו"ת הרי"ף, תשובה רצז; שאלות ותשובות רבנו יצחק אלפסי, (בעריכת זאב וולף לייטר), ירושלים תשכ"ט, עמ' קנב.

רב שרירא גאון, הן נועדו להקים סייג לאיסור המיני; ולפי הרי"ף הן נועדו לשמר את מושגי הטומאה והטהרה. אך בסופו של דבר, מובילים שניהם לאותה תוצאה: בקיום מנהגים אלה, נשאת טומאת הנידה מושג חי ומעשי בתודעת הקהילה היהודית.

רמב"ם

בדברים הבאים מגיב הרמב"ם (ספרד ומצרים, המאה השתיים-עשרה) לביקורת שמתחו עליו פוסקים אחרים, בקשר לפסיקה שלו שמתירה לנשים בנידה, אפילו בימי הדימום שלהן, לעשות את כל עבודתן בבית, מלבד שלוש הפעולות האסורות במפורש בגמרא. הרמב"ם כותב שגם בימים שהנידה מדממת אין שום סיבה לקיים כיום את מנהגי הטומאה והטהרה. אבל, הוא מוסיף:

מי שימאס הדבר מפני זוהמא או מפני תוספת סייג כדי להתרחק מן הנדה יש לו לעשות. אבל אם הוא סובר איסור במאכל או במשתה שתגע בו הנדה ונתרחק ממנו מפני האיסור יצא מכלל הרבנים וכפר בתורה שבע"פ.⁷

הרצון של אדם או קהילה להחמיר בענייני ההרחקות יתקבל, ואף ברצון, רק אם המניעים הם בגלל זיהום או כדי להקים גדר לאיסור המיני, ואולם מי שסובר שחל איסור אמיתי להתקרב לנידה לאחר החורבן – טועה ואף נחשב 'כופר בתורה'. אם כן, הרמב"ם מאפשר לתפיסה שהייתה נהוגה באזורו הרואה את טומאת הנידה כזיהום, להמשיך ולהתקיים, תוך הפרדה ברורה בין ההלכה לבין המנהג.

בכך מצטרף גם הרמב"ם לרב שרירא גאון ולרי"ף, בעידוד המשך קיום מנהגי טומאת הנידה, ובהפנמת התפיסה הרואה בנידה לכלוך וזוהמה. המושג 'טומאת הנידה' מוסיף לחלחל ולהכות שורש במודעות היהודית לדורותיה.

רש"י

רש"י ותלמידיו (צרפת, המאה האחת-עשרה) יסלימו את התמונה בפסיקה מאשכנז. כשרש"י נשאל אם כלי הנידה נחשבים לטמאים בעבור הבעל, הוא השיב:

⁷ **תשובות הרמב"ם** א, (בעריכת יהושע בלאו), ירושלים תשמ"ו, קיד, עמ' 197-198; ראו גם **אוצר הגאונים** ח, (בעריכת בנימין משה לוי), ירושלים תשמ"ד, תשובות תס בעמ' 184-185.

כלים שהנידה נוגעת בהם בזמן הזה טהורים אצל בעלה. שהרי בני אדם בזמן הזה מטמאין בקברות ואהל המת ובשרץ ובנבילה ובמת, ולא יטהרו עד שיזרוק עלינו מלכינו מים טהורים לטהרינו. כך כלים שהנידה נוגעת בהן מותרין ליגע בהן ולהשתמש בהן. אבל מחמירים אנו על עצמינו ואין אוכלים אנו בקערה אחת, ולא משיורי מאכלה, ולא יושבים על מושבה, ולא נוגעין בבגדיה, ולא מקבלים כלום מידה. וכל מה שיוכל ירחיק ממנה ונותנין אנו לה כלים וקערה, מטפחת וסדינין וכרים וכסתות להשתמש בימי נידותה. ולעת טהרתה מכבסת במים אותם בגדים שיש עליהם כתם הבגדים במים ומעביר מהם הכתם, ושאר כלים שישבה בהם מדיחן במים ודיה, וכל אשר אתה ידיח ויטהר. ומנהג זה יפה לנהגו כן, מפני הרגל עבירה. וזה מנהגינו המפורסם בכל ארצותינו ובכל ארצות צרפת. אבל איסור טומאה ליכא.⁸

גם רש"י מפריד הפרדה גמורה בין האיסור שעבר מן העולם לאחר החורבן, לבין מנהגי ההרחקה הרצויים ומבורכים שמטרתם היא, כמו הרב שרירא גאון, למנוע עבירה. בתשובתו נחשפים בפנינו מנהגי התקופה בצרפת שהרחיקו את הנשים הנידות לחלוטין מהבית והמשפחה. הוא מעודד מנהגים עממיים אלה אף שהוא לא רואה סיבה הלכתית לקיים אותם מעצמם. אין שום סיבה להתרחק מטומאת הנידה ומותר לגעת בכלים שבהם נגעה הנידה, אלא שעדיף להחמיר וליישם מנהגים אלו כדי להימנע מ'הרגל עבירה'.

אבל, כשרש"י אומר 'מחמירים אנו על עצמנו', דבריו הם דו-משמעיים. כמוכן, שהחמרה היא בהקשר האיסור המיני, אבל אפשר להבין את המילה 'מחמירים' גם כרמז להקשר של טומאה וטהרה - מחמירים בדיני טומאה וטהרה כדי למנוע עבירות הקשורות באיסור המיני. לפיכך מחמירים משני הטעמים.

בתקופת רש"י בצרפת, ראתה הקהילה מנהגים אלו כקשורים ישירות לדימום האשה. בשו"ת אחר כתב רש"י שנשים שמרו על מנהגי הרחקה חמורים יותר בשעת הדימום מאשר בשבעת הנקיים:

⁸ גרסאות של תשובה זו נמצאות בשו"ת רש"י, (מבוא והערות ישראל אלפנבין), בני ברק תש"מ, עמ' שלא; ספר האורה ב, (בעריכת שלמה בובר), בני ברק תשנ"ט; ספר הפרדס (בעריכת ה' ארנרין), בני ברק תשס"א; ומחזור ויטרי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 605-606. הגרסה המצוטטת לעיל נמצאת בספר הפרדס.

בשעת טומאתן היו מחליפונת] בגדים שלהן ולבושות בגדים מכוערים כדי שתתגנו על בעליהן ולא יבואו לידי הרגל עבירה. ולאחר שהיו פוסקות לשבעתן היו רוחצות ולבושות בגדים נאים. לפי שהיה קשה להן להתגנות כל כך [...] והנשים היו משרתות את בעליהן באות[ן] הימים. ואסור לעשות כן. דהא [דאמרינן] לא יאכל הזב עם הזבה מפני הרגל עבירה [עד] שתטבול קאמר. וישר כח האישה שאינה מתלבנת ואינה רוחצת ומתגנה לעולם [על בעלה] עד אחר הטבילה. שכשם שישנה בהכרת בעת טומאתה כך ישנה נמי עד שתטבול.⁹

נשים לב למינוח שלו במילה 'טומאתן'. לפי רש"י, טומאתה של הנידה היא הגורמת לה להיות אסורה לבעלה, ובמילים אחרות: היא מסמנת את חזקתה כאסורה לבעלה. בכל מקרה, הטומאה היא הבסיס לאיסור המיני. מעניין שהנשים החזירו את המנהג הקדום שלא להתקשט ולהתאפר בימי הנידה - מנהג שרבי עקיבא בזמנו ביטל. ואולם, העובדה שמנהג זה חודש רק בימי הדימום, מצביע שוב על תפיסת דם הנידה כמלוכלך ומזוהם, ומכאן על תפיסת משמעות הנידה כלכלוך וזיהום. כנראה שזוהי משמעות המילה 'טומאה' בקהילה זו: התגובה השלילית לדם היוצא מן הרחם שנתפס כדוחה ומלכלך. רש"י לא יוצא נגד הבנה זאת של הטומאה, אלא רק כנגד ההבנה ההלכתית של המילה, ומציין שאין סיבה להפסיק ממנהגי ההרחקות הנובעים מתפיסות של לכלוך וזוהמה, כל עוד הם משרתים את המטרה של מניעת עבירה.

סיכום:

הדוגמאות הבודדות שהובאו מגדולי חכמינו הגאונים והראשונים, מעידות על קיומם של מנהגים עממיים של הרחקות הנידה, שהחזיקו מעמד מאות רבות של שנים לאחר חורבן הבית השני. אותם פוסקים, אף שהיו מודעים לכך שאין בסיס הלכתי לשמירת הלכות טומאה וטהרה לאחר החורבן, עודדו להמשיך ולהחמיר בהרחקות הנידה הן מתפיסות עממיות של לכלוך וזוהמה של הנידה, הן מרצון לשמר את הלכות טומאה וטהרה, והן מרצון לשים סייג לאיסור המיני.

בדרך זאת הנציחו הפוסקים את התפיסות החברתיות הרואות בנידה ובדימומה דבר דוחה ומאיים שיש להתרחק ממנו. למרות שתפיסות אלה התעדנו בימינו, הן עדיין תקפות בצורה זו או אחרת אצל רוב הציבור, ויש להן השלכות על מעמד האשה הנקשרת עם לכלוך וזוהמה; על תפיסת

⁹ ספר הפרדס לעיל, עמ' 6; ראו גם ספר האורה לעיל, עמ' 167 ומחזור ויטרי שם, עמ' 606.

הגוף השלילית של הנשים עצמן ; ועל המשטור של האשה דרך דם הווסת. כל עוד נמשיך ליישם הרחקות הנובעות ממנהגים שהוכחו לעיל כנובעים מתפיסות של זוהמה ולכלוך (לא לשבת על מיטת הנידה ולא לאכול מקערתה ומשאריות האוכל שלה) – תונצח התפיסה הרואה את הנידה כטמאה על כל המטענים השליליים שדבקו למושג זה במשך הדורות.

אני מציעה לערוך בדיקה מחודשת של נוהגי ההרחקות הקיימים, לאור הבנת ההקשר והמניעים להנהגתם. ואולם, שינויים אלו לא יועילו אם לא ניתן משמעות מחודשת חיובית למושגי המפתח בדיון – הטומאה והטהרה. כפי שציין שרירא גאון, טומאה לא נעלמת מן העולם, אלא היישום המעשי-ההלכתי להלכות טומאה וטהרה אינו תקף בימינו עד שיקום בית המקדש. נטרול המטענים השליליים שנקשרו לטומאה בהקשר של נידה, והשוואתה לכל טומאה אחרת הקיימת בעולמנו החסר, יובילו למצב שבו נידה לא נחשבת מזוהמת, מלוכלכת ומסוכנת, ובמילים אחרות: נידה לא תהיה מנודה.